

SOURCE STUDIES

DOI: 10.46340/ephd.2023.9.4.1

Larisa Gavrish

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9830-7059>

Scientific and Research Department of Ceramological Sources «National Archive of the Ukrainian Pottery» of the Center of the Ukrainian Pottery Heritage Preservation of the National Museum and Preserve of the Ukrainian Pottery, Opishnia, Poltava Region, Ukraine

SALE OF CLAY PRODUCTS OF POTTERS OF LEFT BANK UKRAINE IN PUBLICATIONS OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Лариса Гавриш

Науково-пошуковий відділ керамологічних джерел «Національний архів українського гончарства» Центру збереження гончарної спадщини України Національного музею-заповідника українського гончарства, Опішня, Полтавщина, Україна

ЗБУТ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ГОНЧАРІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПУБЛІКАЦІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

The proposed article presents generalized material on the historiography of the sale of clay products by potters of the Left Bank Ukraine. Territorially, the study covers Kharkiv, Chernihiv, Poltava and Kyiv Governorates, where pottery became the most widespread. Chronologically, the late 19th century and the early 20th century, the period when scientific papers containing information on the subject under study appeared en masse. The analysis of the literature made it possible to draw conclusions about the dispersion and certain fragmentation of the materials on the researched issue, which determined the purpose of the proposed research. It was established that most of the research was carried out at the initiative of governorate council institutions. It was found out that the field of view of the scientists included both separate centers (Shatryshche and Oleshnya in Chernihiv region, Opishnya in Poltava region), and separate regions (Kupyansk and Okhtyrka Districts in Kharkiv region, Romny and Lokhvytsya Districts in Poltava region). Some intelligences are completely devoted to the comprehensive study of the pottery industry of the governorate (Poltava Governorate, Kyiv Governorate), or those, that contain information about pottery in the context of other crafts (Chernihiv Governorate, Kharkiv Governorate). The author observed that almost all analyzed sources contain information on the researched issue to a greater or lesser extent. It was found out that potters used wholesale and retail methods of sale, exchange and sale for cash as forms of sale; not only producers were involved in the process, but also intermediaries, buyers, chumaks, pot carriers. Based on the studied sources, it was found that some of them have information about sales areas, retail prices, and information about the metrological and terminological system for distinguishing tableware by size at the time of sale. It was established that researchers often used the works of their predecessors to compare the obtained data. It was found that surveys of the pottery industry in various provinces were most often carried out by government council statisticians, geologists, ethnographers.

Keywords: sales, pottery, Kyiv region, Poltava region, Kharkiv region, Chernihiv region, earthenware, potter.

Постановка проблеми. У Російській імперії внаслідок реформ, проведених у 1860-х роках, розпочалися зміни в політичному й соціально-економічному житті країни. Кустарні промисли, зокрема гончарний, стали об'єктом вивчення державними установами (Російське географічне товариство, Міністерство державного майна, Департамент Торгівлі та Мануфактур, Міністерство Землеробства й Державного Майна). Починаючи з другої половини 1860-х років активною складовою частиною дослідницького руху стали земства. Саме вони почали здійснювати статистичні та економічні обстеження кустарних промислів, окреслювати шляхи по вдосконаленню та вирішенню нагальних проблем. Матеріали, зібрані істориками, етнографами, статистами, геологами друкувалися у збірниках, виходили окремими виданнями.

Мета дослідження – узагальнити й охарактеризувати публікації другої половини XIX – початку XX століття, які містять інформацію про збут глиняних виробів гончарів Лівобережної України.

Виклад основного матеріалу. Першим відомим дослідженням окремого гончарного осередку не тільки на Чернігівщині, а й на Лівобережжі загалом, стала стаття Павла Маєвського «Горшечный промысел в с. Шатрицах» (1862), що була вміщена в «Памятной книжке Черниговской губернии»¹. Автор дав стисло характеристику гончарного промислу с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту. У контексті дисертаційного дослідження важливими є матеріали про збут глиняних виробів: ціни на горщики, регіони продажу, обмін посуду на «хліб». Зазначено також яким чином гончарі транспортували вироби. Автор подав типовий склад окремої рахункової одиниці при продажу – «сотні». Стаття Павла Маєвського «Горшечный промысел в с. Шатрицах» має велике значення для вивчення гончарства Чернігівщини у досліджуваній період. Вона єдина містить досить повну інформацію про збут гончарних виробів у окремому осередку Чернігівської губернії у другій половині XIX століття. Окрім того, публікація стала джерелом інформації для багатьох дослідників та земських спеціалістів, які потому вивчали кустарний промисел досліджуваної території.

1877 року при Харківському губернському статистичному комітеті було засновано Комісію з дослідження кустарної промисловості в губернії. 1882 року вона, за підтримки губернського земства, почала видання своїх праць. Другий том «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии» (1883)² був присвячений Куп'янському повіту. Автор праці – Лев Соколовський – подав серед іншої інформацію про гончарний промисел слобід Гороховатка й Гаврилівка. Для систематизації матеріалу про гончарство дослідник використав складену 1880 року спеціальну програму для групування інформації після обстеження промислу. VII розділ згаданої програми було присвячено саме збуту³. Його питання мали на меті визначити способи й форми збуту кустарних виробів та ареали їх продажу. У результаті обстеження було виявлено, що в осередку гончарі користувалися переважно оптовим способом продажу глиняних виробів перекупникам (вказано їх імена) з інших населених пунктів. Рідше здійснювався продаж уроздріб дружинами гончарів зазвичай на ярмарках у навколишніх селах. Дослідник пояснив це тим, що для горохуватських і гаврилівських майстрів основним заняттям було землеробство, тому вони намагалися витратити якомога менше часу на реалізацію власної глиняної продукції. Лев Соколовський подав інформацію про такий спосіб продажу глиняних виробів як обмін на зерно. Відносно ареалу поширення зазначено, що збут на момент обстеження мав переважно місцевий характер, тоді як у 1850-х роках, за свідченнями респондентів, гончарі возили свій товар для продажу на Південь⁴. Якщо порівняти викладений Левом Соколовським матеріал із питаннями вищезгаданої програми, то слід зазначити, що всі пункти мають стисле інформативне наповнення, даючи лише загальну характеристику збуту глиняних виробів на досліджуваній території.

1885 року вийшов друком третій том «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии». Матеріали, підготовлені етнографом, краєзнавцем, письменником і садівником Олександром Твердохлібовим (Твердохлібом), були присвячені

¹ Маевский, П. (1862). Горшечный промысел в с. Шатрицах. *Памятная книжка Черниговской губернии*. Чернигов: Изд. Черниг. губернского стат. ком., 87-90.

² Соколовский, Л. (1883). Гончары в Купянском уезде в 1880 году. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии*. Харьков: Типография Губернского правления, II, 33-57.

³ Там само, 32.

⁴ Там само, 55.

кустарним промислам Охтирського повіту¹. Поруч з історичними, технологічними, статистичними даними про гончарний промисел у місті Охтирка та селах Боромля, Котельва, Куземин, Богодухів автором подано інформацію й про продаж глиняних виробів у осередках. Про збут посуду охтирських гончарів Олександр Твердохлібов з'ясував наступне: склад сотні простого посуду із зазначенням роздрібних цін на вироби та її оптової вартості, асортимент, кількість і ціни полив'яних виробів у великому горні і його оптову вартість. Автор зазначив, що для осередків Охтирського повіту є кілька характерних способів збуту гончарних виробів: роздрібний продаж і обмін самими виробниками, оптовий збут за участі скупників (зокрема, чумаків). За твердженням дослідника, продаж за участі чумаків займає особливе місце в системі збуту котельвського посуду. Олександр Твердохлібов зафіксував імена посередників, подав економічні показники, що доводять вигідність заняття перевізницьким промислом. Подано інформацію й про таке явище, як оптовий перепродаж глиняних виробів, привезених з інших осередків, у населених пунктах, де гончарство не набуло значного поширення. Оскільки в такому випадку, за свідченням автора, переважає оптовий продаж, то подано інформацію про ціну й склад валківської простої сотні, опішнянських кругової й рядової сотень і вартість полив'яної й простої сотень охтирського й котельвського посуду та простої сотні глиняного посуду зі Станичного. Зафіксовано імена осіб, що постійно займалися перепродажем вищезазначеного товару. Праця Олександра Твердохлібова була найбільш інформативно наповнена з досліджуваного питання про окремому гончарному району кінця XIX століття.

1887 року Харківським губернським статистичним комітетом було проведено комплексне обстеження кустарних промислів губернії. Узагальнений матеріал висвітлено в статті Ніла Савицького «Кустарные промыслы в Харьковской губернии», уміщеній у II випуску «Харьковского сборника», літературно-наукового додатку до «Харьковского календаря» (1888)². Окрім інформації про кількість гончарів по осередках, можна дізнатися й про ареали збуту їх продукції (у розповсюджених по волосних правліннях анкетних бланках була спеціальна графа «Головні місця збуту»)³. На підставі зібраних даних можна зробити висновки, що глиняні вироби продавали переважно на місцевих торгах, возили в сусідні губернії, рідше на Південь та в Область Війська Донського. Стверджувати про повноту зазначеного матеріалу не можна, оскільки керівництво деяких повітів формально поставилось до виконання завдання Харківського губернського статистичного комітету й тому або взагалі не подало інформацію (відповіді отримали від 223 із всього 263 повітів губернії), або ж дані були неповними.

Вивчення гончарного промислу Полтавщини почалося з ініціативи Полтавського статистичного комітету. Він поставив перед етнографом, статистом Віктором Василенком завдання: зібрати статистичну та економічну інформацію про містечко Опішне. Робота була виконана, й узагальнений звіт «Местечко Опішня Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статико-экономический очерк» був надрукований у Полтаві 1889 року⁴. Слід справедливо зауважити, що першим дослідником гончарного промислу Полтавщини став викладач Харківського університету Анастасій Зайкевич. За фінансового сприяння Полтавського губернського земства він 1879 року обстежив Миргородський, Лохвицький, Зіньківський і Полтавський повіти. За результатами експедицій мав вийти звіт «О гончарном производстве», який, на жаль, Анастасій Зайкевич так і не підготував.

Праця Віктора Василенка стала одним з перших досліджень про особливості збуту готової продукції гончарями найбільшого в губернії гончарного осередку. У ній уміщено дані про кількість гончарів, горшковозів, чумаків; склад та вартість таких рахункових одиниць як «сотня» та «сотня з укладом» для полив'яного і неполив'яного посуду; про залучення лихварського капіталу

¹ Твердохлебов, А. Д. (1885). Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии*. Харьков: Типография Губернского правления, III, 1-52.

² Савицкий, Н. (2010). Кустарные промыслы в Харьковской губернии (К географии местных кустарных производств). *Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1888 г.* Харьков: САГА, 38, VI, 266; X, 288, 2. (Репринтное издание. Харьков : Типография губернского правления, 1888), 249-266.

³ Там само, 249.

⁴ Василенко, В. И. (1889). *Местечко Опішня, Зеньковского уезда, Полтавской губернии. Статистико-экономический очерк*. Полтава: Типография Губернского Правления, 40.

у виробництво. Дослідник окреслив ареали збуту для опішнянської кераміки та зазначив, що її не тільки продавали за готівку а й послуговувалися натуральним обміном.

1893 року Полтавське губернське земство доручило краєзнавцю, археологу, члену Імператорського Московського товариства любителів природознавства, антропології й етнографії та Московського археологічного товариства, співробітнику Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства Івану Зарецькому здійснити комплексне обстеження гончарного промислу губернії. Підсумком роботи дослідника стала монографія «Гончарный промысел в Полтавской губернии» (1894)¹.

Роботу дослідник почав з підготовки спеціальної програми вивчення гончарного промислу, яку доповнили члени земської управи. Було обстежено близько 900 дворів у 17 поселеннях (через початок жнив необстеженими залишилися 2 осередки – Хомутець і Попівка Миргородського повіту). Усі статистичні дані про економіку гончарного промислу було зафіксовано на спеціально розроблених статистичним бюро земства «вопросных карточках».

Зібраний матеріал став основою унікальної по своєму змісту першої на теренах Російської імперії керамологічної монографії. У ній також уперше детально відображено інформацію про збут гончарних виробів окремо взятого регіону. Дослідник порівняв гончарне наповнення горнів та сотень при гуртовому продажі в різних населених пунктах, подав інформацію про кількість гончарів за їх спеціалізацією, з зазначенням об'єму та асортименту їх продукції; вказав реалізаційні ціни по кожному виду посуду. Регіонам збуту Іван Зарецький присвятив окремий розділ з відповідною назвою. У ньому окреслено ареали збуту для гончарів Зіньківського, Миргородського, Лохвицького та Роменського повітів. У додатках ця інформація деталізована у вигляді таблиці (вказано місце проживання, спеціалізація та кількість гончарів, що реалізують свою продукцію у конкретному місці).

Наприкінці XIX століття дослідження гончарства Чернігівської губернії поновились. 1897 року було опубліковано результати обстеження гончарного промислу регіону геологом і ґрунтознавцем, засновником глинознавства, професором Петром Земятченським, яке він здійснив за дорученням Міністерства Землеробства та Державного Майна у 1896 році². У звіті згадано кожний гончарний осередок губернії: поряд з детальною інформацією про поклади та технічну характеристику глин, є матеріали, що стосуються досліджуваного питання. Вказано ареали збуту гончарних виробів майстрів із с. Осьмаки, зазначено, що вони при цьому послуговуються роздрібним продажем та натуральним обміном. Указано причини, через які гончарі Глухова не змогли забезпечити потребу місцевого населення в посуді, тому його почали завозити з сусідніх осередків і навіть з Києва. Зазначено ареали продажу посуду тулиголовських гончарів. Майстри Микільської Слобідки мали, за інформацією Петра Земятченського, постійний ринок збуту своїх виробів – м. Київ, який був за 8 верст від села. Гончарі с. Шатрище розширили ареали збуту (якщо порівнювати з даними вище згадуваної статті Павла Маєвського).

Дослідження гончарства Чернігівщини продовжились наступного, 1898 року, коли інженером-технологом Наполеоном Пакульським було опубліковано «Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии». Розділ «Обработка минералов» містить інформацію про гончарство регіону³. Разом з детальною характеристикою родовищ глин, економічних показників кустарного промислу подано й інформацію про збут глиняних виробів. Наполеон Пакульський розумів важливість «розумно організованого збуту виробів»⁴, який, на його думку, був неможливим без дешевого кредитування кустарів, організації складів гончарних виробів для подальшого їх продажу. Дослідник зафіксував інформацію, що на Чернігівщині збутом займалися як самі гончарі, так і перекупники. Зазначено, що перекупники частіше послуговувалися натуральним обміном. Дослідник зафіксував ціни на вироби при роздрібному продажі та вказав місці збуту глиняних виробів. Подаючи матеріал про обмін гончарних виробів на «хліб», автор послуговувався інформацією зі вже згадуваної

¹ Зарецкий, И. А. (1894). *Гончарный промысел в Полтавской губернии*. Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, II, 126; XXXIII, VI, II.

² Земятченский, П. А. (1897). О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии. *Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России*. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, IV, 216-244.

³ Пакульский, Н. А. (1898). *Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии*. Киев: Типография И. И. Горбунова, IV, 119.

⁴ Там само, 94.

статті Павла Маєвського. Цікаво, що роздрібні ціни на глиняний посуд, порівняно з часом написання статті Маєвським, а це період у 36 років, зросли в середньому майже вдвічі.

Справу Павла Маєвського з вивчення окремих гончарних осередків Чернігівської губернії 1899 року продовжив етнограф Микола Могильченко. Його стаття «Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині» була вміщена в 1-му томі «Матеріялів до українсько-руської етнології»¹. Про збут в ній згадано, на жаль, побіжно, в одному абзаці: подано пояснення до ілюстрації, де зображено гончаря на ярмарку в Чернігові (вказано на нарощений шалівкою віз з перекладеним соломом посудом, підготовленим для продажу).

Збут гончарної продукції кустарів Київщини чи не вперше в поле зору дослідників потрапив на межі століть, коли в 6-му томі «Отчетов и исследований по кустарной промышленности в России» за 1900 рік було оприлюднено статтю професора Петра Земятченського «Гончарные глины и каолиновые образования Киевской губернии»². Основою дослідження стали матеріали, зібрані за дорученням відділу сільської економіки і сільськогосподарської статистики. Щодо збуту автору вдалося зафіксувати інформацію про таку одиницю оптового продажу глиняного посуду як «штука» (с. Романівка Уманського повіту), ареали збуту виробів гончарів Чигиринського повіту, зокрема Цвітного, Янівки, Полуднівки, Дибинець Канівського повіту.

Продовжуючи роботу з дослідження гончарства Полтавської губернії, розпочату Віктором Василенком та Іваном Зарецьким, Сергій Лисенко оприлюднює дослідження «Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. Выпуск 2-й. Роменский уезд» (1900)³ та «Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда» (1904)⁴. Значна частина матеріалів була присвячена гончарству. Досліднику вдалося зафіксувати інформацію про роль земства в розвитку гончарного промислу й налагоджені збуту кераміки; про ярмарки і товари на них, серед яких і глиняний посуд з різних осередків. Дослідник вказав, звідки везуть посуд самі гончарі, а звідки перекупники; склад та різновиди посуду в горнах різної величини, їх ціни при оптовому продажі. Є інформація про кількість гончарів, що самостійно збувають свій товар, та про скупників, ціни на товар при роздрібній торгівлі та еквіваленти при обміні на хліб. Цінність дослідження, безсумнівно, і в тому, що Сергій Лисенко не тільки зібрав статистичні та етнографічні дані, а й порівняв їх із матеріалами, зібраними свого часу Віктором Василенком та Іваном Зарецьким, зробивши висновки про динаміку розвитку гончарного промислу Полтавської губернії.

На початку ХХ століття до вивчення кустарних промислів долучилися етнографи. Зокрема, гончарство деяких осередків Харківщини потрапило в поле зору Миколи Сумцова. Інформацію з досліджуваного питання зустрічаємо в «Очерках народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901 г. По Ахтырскому уезду Харьковской губернии)»⁵ (1902) та «Слобожане. Историко-этнографическая развідка»⁶ (1918). Із загального масиву інформації можна виокремити матеріали про продаж гончарних виробів. Етнограф описав ярмарковий асортимент котелевських гончарів, саме ярмарковими потребами пояснив наявність оберегового зображення хреста, нанесеного технікою ритування, на глечиках з Межирічі й Боромлі. З опису товарів, якими торгували на ярмарку в Боромлі, дізнаємося, що глиняні свистуни були привезені із Курщини (с. Кожля Льговського повіту, де мешкали нащадки переселенців із Полтавщини). Ця інформація може бути цінною для музейних працівників і використаною при атрибуції експонатів. Микола Сумцов зафіксував важливу інформацію про метролого-термінологічне розрізнення глиняного посуду за величиною. У розділі про торгівлю та ярмарки уміщено інформацію про асортимент гончарних виробів, який можна було зустріти на торгах. У дослідженні питання збуту гончарних виробів окремих інтерес викликають

¹ Могильченко, М. (1899). Гончарство в с.Олешні у Чернігівщині. *Матеріяли до українсько-руської етнології*, 1, 53-67.

² Земятченский, П. А. (1900). Гончарные глины и каолиновые образования Киевской губернии. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, VI, 308-328.

³ Лисенко, С. И. (1900). *Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд*. Одесса: Славянская типография Н. Хрисогелос, 2, 540.

⁴ Лисенко, С. И. (1904). *Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда*. Полтава: Типо-литография Торгов. Дома Л. Т. Фришберг, 3, 194.

⁵ Сумцов, Н. Ф. (1902). *Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 года по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)*. Харьков: Типо-литография Печатное Дело, 57.

⁶ Сумцов, М. Ф. (1918). *Слобожане. Историко-этнографическая развідка*. Харків: Союз, 240.

вигуки, якими супроводжують процес торгів продавці кераміки. У роботі Миколи Сумцова зустрічаємо цікавий варіант закликання: «Той возом їде та кричить – по глину! по глину!, а на зустріч йому викрикує – по горшки! по горшки!...»¹.

У 1903 році у Санкт-Петербурзі вийшло багатотомне енциклопедичне видання «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» за редакцією Веніаміна Семенова. Сьомий том, що присвячений географічному, геологічному, історичному та етнографічному опису Малоросії, містить інформацію про гончарний промисел². Стосовно збуту глиняних виробів, Віталій Морачевський, який підготував розділ про промисли населення України, місцями збуту називає ярмарки, базари, міста Малоросії, центр та південь Росії. Реалізують товар самі гончарі та скупники, які часто є кредиторами тих же гончарів, вироби продають горнами, сотнями або поштучно. Дослідником подано пояснення терміну «гончарська сотня», яким користувалися під час продажу, а також розміри заробітків гончарів Полтавської губернії (слід зауважити, що ці дані були взяті із земських звітів за 1898 рік).

Серед методів покращення розвитку гончарного промислу, загалом називались вирішення проблеми із здешевленням палива та оренда чи купівля для гончарів громадських глинищ, установка пристроїв для перемелювання піску, здешевлення кредитів. Про організацію виставок-ярмарків, що було актуально на той період, і чим переймалося Полтавське земство, на жаль, не говориться взагалі. У дослідженні також подана загальна інформація про населені пункти Малоросії, але й тут виникла парадоксальна ситуація: коли в розділі «Промыслы и занятия населения» названі гончарні осередки Полтавщини (Хомутець, Попівка, Гремяча в Миргородському повіті; Опішне, Кижняки (ймовірно, Хижняки), Лазьки, Куземено – в Зіньківському; Глинськ, Поставмуки – в Роменському; Сенча, Городище, Лісова Слобідка – в Лохвицькому), то в розділі «Замечательныя населенные места и местности», говорячи про ці ж самі населені пункти, найчастіше навіть не згадано, що це місця гончарного виробництва. Стосовно ж збуту, є інформація тільки про Опішне: використана цитата з праці професора Петра Земятченського «Каолининовые образования южной России».

1905 року у часописі Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові «Матеріали до українсько-руської етнології» була надрукована стаття етнографа Михайла Русова «Гончарство у селі Опішні, у Полтавщині»³. Ця робота стала результатом вивчення етнографічних особливостей населення Полтавської губернії за дорученням комісії при Полтавському статистичному комітеті з підготовки до XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902) членом якої він був. У роботі було описано весь технологічний процес виготовлення глиняних виробів. З точки зору досліджуваного питання, цікавою є інформація про ареали збуту виробів опішненських гончарів, вкладання й перевезення товару до місця продажу, особливості облаштування місця в гончарному ряду на ярмарку в Полтаві, розповсюдження скупництва, обмін горшків на борошно. Ця стаття завершила період земських досліджень гончарного промислу Опішного, що базувалися на матеріалах польових обстежень.

1912 року за дорученням Губернської Земської Управи Миколою Іоновим було здійснене перше комплексне обстеження гончарного промислу Київської губернії. Цьому передував збір інформації про райони поширення гончарства шляхом анкетування на основі запитальника, розробленого Відділом Сільської Економії і Сільськогосподарської Статистики. Матеріали збирали сільські старости та добровільні кореспонденти (переважно вчителі церковно-приходських шкіл). Цього ж року праця «Гончарный промысел в Киевской губернии»⁴ побачила світ. Збуту гончарних виробів автор присвятив окремий розділ «Сбыт изделий. Посредники. Рынки». Автор з'ясував, що продаж скупникам переважав над самостійним збутом гончарями. Інформативною щодо економічної складової гончарства є складена дослідником таблиця по кожному гончарному осередку губернії (зазначено кількість гончарів, кількість горнів, що кожен з них випалює за рік, загальна кількість виготовленого посуду, витрати й валовий дохід та чистий прибуток). Микола Іонов зафіксував склад горна як одиниці лічби при продажу виробів, та сотні мисок в різних осередках. Дослідник зафіксував інформацію про вкладання посуду в «кучі» для

¹ Там само, 84.

² Морачевский, В. В. (1903). Промыслы и занятия населения. *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Малороссия*. Санкт-Петербург: Издательство А. Ф. Девриена, VII, 127-218.

³ Русов, М. (1905). Гончарство у селі Опішні, у Полтавщині. *Матеріали до українсько-руської етнології*, VI, 41-59.

⁴ Ионов Н. Ф. (1912). Гончарный промысел в Киевской губернии. *Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания*. К. : тип. насл. К. Круглянского. 1-77.

подальшого перевезення. Досить детально з'ясовано роль скупників у процесі збуту гончарних виробів та вказано на їх негативний вплив на розвиток промислу.

1910 року збором статистичної інформації про професійну зайнятість населення Полтавської губернії (у рамках перепису) зайнявся Микола Ааронський. Він не тільки подав кількісну інформацію, а й зазначив місця та способи збуту гончарного посуду опішнянських майстрів, гончарів Миргородського та Лохвицького повітів¹. Свого часу подібні відомості зібрав Іван Зарецький і, як виявилось, регіони збуту для зазначених осередків суттєво не змінилися, що свідчить про сталість традицій в питанні збуту гончарної продукції у другій половині XIX – на початку XX століття.

Висновки.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX століття з'явився значний масив публікацій про гончарний промисел як окремих осередків, так і цілих регіонів. Їхніми авторами були земські працівники, етнографи, археологи. Інформативне наповнення цих праць про збут глиняного посуду різне: від фрагментарних і розпорошених відомостей до досить повного комплексного з'ясування питання по окремих територіях. Варто зауважити, що на сьогодні не виявлено жодної публікації, яка б уповні відображала особливості продажу глиняних виробів гончарів Лівобережної України другої половини XIX – початку XX століття.

References:

1. Aaronskiy, N. V. (1916). *Professionalnyye zanyatiya naseleniya Poltavskoy gubernii. Po dannym podvornoj perepisi 1910 goda* [Professional Trades of the Population of the Poltava Region. Based on the Census of 1910]. Poltava: Typographic lithography of the Printing Association. [in Russian].
2. Vasilenko, V. I. (1889). *Mestechko Oposhnia, Zenkovskogo uezda, Poltavskoy gubernii. Statistiko-ekonomicheskij ocherk* [Town of Oposhnia, of Zenkov District, of Poltava Province. Statistical and Economic Feature]. Poltava: Printing house of the Provincial Board. [in Russian].
3. Zaretskiy, I. A. (1894). *Goncharniy promysel v Poltavskoy gubernii* [Pottery Trade in Poltava Province]. Poltava: L. Frishberg's Typographic lithography. [in Russian].
4. Zemyatchenskiy, P. A. (1900). *Honcharnie hliny i kaolynytovie obrazovaniya Kyevskei gubernii* [Pottery clays and kaolinite formations formations of the Kyiv province]. In: *Otchety i izsledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii* [Reports and studies on the handicraft industry in Russia.]. Saint-Petersburg: V. Kyrshbaum's Typography, VI, 308-328. [in Russian].
5. Zemyatchenskiy, P. A. (1897). *O zalezah gliny v rayonah kustarnogo goncharnogo proizvodstva v Chernigovskoy gubernii* [About deposits of clay in the areas of handicraft pottery production in the Chernihiv province]. In: *Otchety i izsledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii* [Reports and studies on handicraft industry in Russia]. Saint-Petersburg: V. Kirshbaum's Tipography, IV, 216-244. [in Russian].
6. Ionov, N. F. (1912). *Goncharniy promysel v Kievskoy gubernii* [Pottery in the Kyiv province]. In: *Kustarnaya promyshlennost v Kievskoy gubernii: Itogi anketnogo i mestnogo obsledovaniya, proizvedennogo Kievskoy gubernskoy zemskoy upravoy po porucheniyu Gubernskogo zemskogo sobraniya* [Handicraft industry in the Kyiv province: Results of a questionnaire and local survey carried out by the Kyiv provincial zemstvo administrative office on behalf of the Provincial Zemstvo Assembly]. Kyiv: K. Kruglyansky's Tipography, 1-77. [in Russian].
7. Lisenko, S. I. (1900). *Ocherki domashnih promyselov i remesel Poltavskoy gubernii: Romenskiy uezd* [The Features on Household Trades in the Poltava Province: Romny District]. Odessa: Slavic printing house, 2. [in Russian].
8. Lisenko, S. I. (1904). *Ocherki domashnih promyselov i remesel Poltavskoy gubernii: Promyisly Lokhvitskogo uezda* [The Features on Household Trades and Crafts of the Poltava Governorate: Trades of Lokhvitsa District]. Poltava: Typographic lithography Trading house «L. T. Frishberg», 3. [in Russian].
9. Maevskiy, P. (1862). *Gorshechniy promysel v s. Shatrishah* [Pottery in the village Shatrishakh]. In: *Commemorative book of Chernigov province*. Chernigov: Publishing house of the Chernigov provincial statistical committee, 87-90. [in Russian].
10. Mogilchenko, M. (1899). *Goncharstvo v s. Oleshni u Chernigovschini* [Pottery in the Village of Oleshnya in Chernihiv Governorate]. In: *Materiyali do ukrayinsko-ruskoyi etnologiyi* [Materials for Ukrainian-Russian ethnology], I, 53-67. [in Ukrainian].
11. Morachevskiy, V. V. (1903). *Promyisly i zanyatiya naseleniya* [Crafts and occupations of the population]. In: *Russia. Complete geographical description of our Fatherland: Malorossiya*. Saint-Petersburg: A. F. Devrien's Publishing house, VII, 127-218. [in Russian].

¹ Ааронский Н. В. (1916). *Профессиональные занятия населения Полтавской губернии. По данным подворной переписи 1910 года*. Полтава : Типо-литография Т-ва Печатного Дела. 237.

12. Pakulskiy, N. A. (1898). *Kratkie ocherki kustarnyih promyislov Chernigovskoy gubernii* [Short Features of Household Trades in Chernigov Governorate]. Kyiv: I. I. Gorbunov's Publishing house. [in Russian].
13. Rusov, M. (1905). Honcharstvo u seli Oposhni, u Poltavshchyni [Pottery in the Village of Oposhnya, in the Poltava Region]. In: *Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii* [Materials for Ukrainian-Russian ethnology], VI, 41-59. [in Ukrainian].
14. Savitskiy, N. (2010). Kustarnyie promyisly v Harkovskoy gubernii (K geografii mestnyih kustarnyih proizvodstv) [Handicrafts in the Kharkov Governorate (On the Geography of Local Handicrafts)]. In: *Kharkovskiy sbornik. Literaturno-nauchnoe prilozhenie k «Harkovskomu kalendaryu» na 1888 g.* [Kharkov collection. Literary and scientific supplement to the "Kharkov calendar" for 1888]. Kharkiv: SAGA, VI. (Reprintnoe izdanie. Kharkiv: Tipografiya gubernskogo pravleniya, 1888 [Reprint edition. Kharkiv: Printing house of provincial government, 1888]), 249-266. [in Russian].
15. Sokolovskiy, L. (1883). Goncharyi v Kupyanskom uezde v 1880 godu [Potters in Kupiansk District in 1880]. In: *Trudy komisii po issledovaniyu kustarnyih promyislov Harkovskoy gubernii* [Proceedings of the commission for the study of handicrafts of the Kharkov province]. Kharkiv: Printing house of the Provincial Board, II, 33-57. [in Russian].
16. Sumtsov, M. F. (1918). *Slobozhane. Istoriko-etnografichna rozvidka* [The Slobodian Ukrainians: a Historical and Ethnographic Research]. Kharkiv: Union. [in Ukrainian].
17. Sumtsov, N. F. (1902). *Ocherki narodnogo byita (Iz etnograficheskoy ekskursii 1901 goda po Ahtyrskom uezdu Harkovskoy gubernii)* [Sketches of Folk Life (From an Ethnographic Excursion in 1901 to the Okhtyrka District of the Kharkov Governorate)]. Kharkiv: Typographic lithography «Printing Business». [in Russian].
18. Tverdohlebov, A. D. (1885). Goncharnyyi promysel v Ahtyrskom uezde v 1881 godu [Pottery Craft in Okhtyrka District in 1881]. In: *Trudy komisii po issledovaniyu kustarnyih promyislov Harkovskoy gubernii* [Proceedings of the commission for the study of handicrafts of the Kharkov province. Kharkiv: Printing house of the Provincial Board], III, 1-52. [in Russian].